

साम्राज्यश्वर महादेव मन्दिर तथा धर्मशालाको संरक्षण तथा संवर्द्धनः एक जानकारी

—शोभा श्रेष्ठ

ऐतिहासिक विवरणः

भारतको बनारस स्थित ललिताघाटमा नेपाली मन्दिरको नाउँले प्रसिद्ध साम्राज्यश्वर महादेव मन्दिर अवस्थित छ । मन्दिरको गजुरमा भएको अभिलेख अनुसार सम्वत् १८९८ मा श्री ५ बडामहारानी साम्राज्य लक्ष्मी देवी शाहबाट इच्छा व्यक्त गरे अनुसार सम्वत् १९००-१९०१ मा श्री ५ राजेन्द्र तथा युवराज सुरेन्द्रबाट उक्त मन्दिरको निर्माण गराइएको थियो । उक्त मन्दिर निर्माण गरिसकेपछि गजुरमा राखिएको अभिलेखबाट प्रष्ट हुन्छ र सो अभिलेख जानकारीका लागि यहाँ पुरानै लिखतमा पेश गरिएको छ

“स्वस्ती श्री श्री श्री श्री श्री नेपालका बडामहारानि सांराज्येलक्षिम देवी वाट १८९८ साल आश्विन वदि ६ रोज ४ का दिन स्वर्ग्य होइबक्सनु हुन्या वषत्मा श्री काशिमा श्री शिवस्थापन देवालय चौघरा मेरा निमित्त बनाउनु भनि हुकुंबक्सनु भयाको थियो । पछि १९०० सालमा श्री श्री श्री श्री श्री माहाराजा धिराज राज राजेन्द्र विक्रम साह श्री को श्री श्री श्री युवराजधिराज सुरेन्द्र विक्रम साह वाट बनाइ श्री सांराज्येस्वर प्रति गरी संवत् १९०० साल मिति माघ वदि ३ रोज ४ का दिन चन्हाइबक्सनु भयाको गजुर हो यो गजुर बनाउनाको मार्फत् षजाजि शिव प्रशाद अर्याल शुभम् :॥”

यस्तै उक्त मन्दिरको निर्माण गरिएको बारे डा. जगदिश चन्द्र रेग्मीको शाहकालीन कला र वास्तुकलाको पृष्ठ २०९ मा उहाँले एउटा लालमोहरको उल्लेख गरी त्यसमा टिपीएको व्यहोरा उल्लेख गरिएको छ । उक्त लालमोहरमा सो मन्दिर सम्वत् १९०१ को शिर्षकमा राजगुरू रंगनाथ पण्डित मार्फत ‘श्री काशीमा श्री साम्राज्यश्वर स्थापना हुँदा भनि ४४४०॥’ को खर्च हिसाब टिपीएको छ । यसबाट श्री ५ राजेन्द्रबाट उक्त मन्दिर बनाउन लगाएको र मन्दिरमा साम्राज्यश्वर जोड्नाको कारण चाहिँ श्री ५ राजेन्द्रको जेठो महारानीको नाम रहेकोले हो भन्ने छ । तर सो मन्दिरको निर्माण गर्दा श्री ५ बडामहारानीको स्वर्ग भइसकेको थियो ।

यो मन्दिरको निर्माण गरिएको स्थान ललिताघाट श्री ५ रणबहादुर शाहबाट आफ्नी महारानी ललित त्रिपुर सुन्दरीको नाउँमा प्रतिस्थापित गराइएको थियो । साम्राज्यश्वर महादेव मन्दिर पूर्ण रूपले नेपाली शैलीमा (जसलाई तले शैली तथा पागोडा शैली भनिन्छ) निर्माण गराइएको छ । काठमाडौंको बागमती नदीको किनारामा अवस्थित श्री पशुपती नाथ मन्दिरकै आकार प्रकारमा यो मन्दिर बनाइएको छ । दुई छाने यो मन्दिरमा काष्ठकलाका उत्कृष्ट

नमूनाहरू पनि रहेको छ । मन्दिर दुइतले परम्परागत नेपाली सामानहरू प्रयोग गरी बनाइएको छ । छानामा पितलपाता राखी त्यसमा सुनमोलम्बा गजुर राखिएको छ । सो मन्दिरको गजुरको कारणले नै बनारसको घाटको तल्लो भाग र माथिल्लो भागबाट समेत प्रष्टसंग मन्दिर देख्न सकिन्छ ।

यो मन्दिरको पश्चिम-दक्षिण तर्फ एक चौघेरा सत्तल (धर्मशाला) पनि छ । यसको निर्माण पनि मन्दिर संगसंगै भएको देखिन्छ । मन्दिरमा पूजा गर्ने पूजारी, तिर्थाटन गर्न आउने तिर्थयात्रीहरू र अन्य भक्तजनहरूलाई बस्न सुविधा होस् भन्ने उद्देश्यले यसको निर्माण गरिएको देखिन्छ । भारतमा बनेको यो मन्दिर तथा धर्मशालाले नेपालको इतिहास, संस्कृति, कला र वास्तुकलाको प्रतिनिधित्व गरेको छ जुन हाम्रो राष्ट्रको लागि गौरव तथा प्रतिष्ठाको विषय हो ।

पूजा संचालन व्यवस्था

राजगुठी अन्तर्गत पर्ने यो मन्दिरको पूजापर्व संचालन गर्ने, मन्दिरको मर्मत संभार गर्ने र पुजारी तथा सुसारेहरूको खर्च भर्ने आदि प्रयोजनको लागि दाताबाट विरगंजमा करिब एघार शय विधा जमिन गुठी राखेको कुरा गुठी संस्थानमा भएको अभिलेखबाट जानकारी हुन आएको छ । उक्त जमिनको आयस्ताबाट नै गुठी संस्थानले खर्चको लागि चाहिने आवश्यक रकम प्रत्येक वर्ष बनारस स्थित नेपाल विद्या धर्म प्रचारिणी समिति मार्फत पठाउने व्यवस्था गरेको रहेछ । तर पछि उक्त मन्दिरमा पूजा गर्न राखिएको पूजारीलाई हटाई अनाधिकृत रूपमा अरूले कब्जा लिएको र उनीहरू आफै स्वघोषित पूजारी भएपछि पूजा हुन पनि बन्द भएको र गुठी संस्थानबाट रकम जान पनि बन्द भएको रहेछ । अनाधिकृत रूपमा कब्जा गरी बसेका पण्डाहरूले आफूहरूलाई पूजारी भन्ने गरे तापनि तिनीहरूलाई पूजारीमा नियुक्ति गरेको कुनै प्रमाणिक अभिलेख गुठी संस्थानसंग पनि छैन र ती पण्डाहरूसंग पनि छैन । पण्डाहरूले हिन्दूहरूको लागि मात्र प्रवेश हुने सो मन्दिरमा वैदेशिक पर्यटकहरूलाई मन्दिरभित्र रहेको शिवलिंग देखाएर

तथा फोटो खिच्न दिएर पैसा कमाउने गरेको कुरा त्यहाँ बस्ने मानिसहरूले जानकारी गराएका थिए । उक्त पवित्र स्थललाई पण्डाहरूले दीर्घरूपमा आय आर्जन गर्ने थलोको रूपमा प्रयोग गरेको बुझियो ।

यस विभागका प्राविधिकहरूको सक्रियतामा यसरी करिब ३४-३५ वर्षसम्म पूजा बन्द भएको मन्दिरमा पुनः पूजा संचालन गराउने काम आ.व. ०५१/०५२ मा मन्दिर तथा धर्मशालाको जीर्णोद्धार कार्य शुरू भएपछि भयो । जीर्णोद्धार परियोजनामा संलग्न यस विभागका प्राविधिकहरूको प्रयासमा बनारसमा अध्ययनरत विद्यार्थी तथा अध्यापनमा संलग्न प्राध्यापक र अन्य नेपालीहरूबाट एउटा पूजा समिति गठन गरी सोमवारको दिन रूद्राभिषेक गर्न शुरू गरियो । यो परम्परा अहिलेसम्म निरन्तर रूपमा चलिरहेको छ । पूजाको परम्परा बन्द भएको कारण गुठी संस्थानबाट पूजाको लागि दिइने रकम पनि नगएकोमा आ.व. ०५६/५७ मा गुठी संस्थानले प्रति महिना पाँच हजार भा.रू. को हिसाबले एक वर्षको भा.रू. ६०,०००- उपलब्ध गराई दिएको थियो । त्यसबाट पूजा संचालन गर्न धेरै सहयोग भएको छ । अहिले दैनिक बिहान र बेलुका पनि पूजा हुने गरेको छ भने सोमवार हुने रूद्राभिषेक जारी रहेको छ ।

संभार तथा संरक्षण: यस्तो महत्त्वपूर्ण मन्दिर तथा धर्मशालाको उचित रेखदेख, रखरखाव र सुरक्षाको व्यवस्था हुन नसक्दा पूजा व्यवस्था, मर्मत संभार, गुरूकुलशिक्षा, यात्री, आवास आदि व्यवस्था मासिदै जानुका साथै त्यस क्षेत्रमा अवान्छनीय तत्त्वहरूको प्रवेश भयो । त्यस्ता अवरोधक तत्त्वहरूलाई हटाई त्यस पुण्य क्षेत्रलाई पुनर्जीवित गर्नका लागि आवश्यक व्यवस्था गर्नु पर्ने टड्कारो रूपमा देखियो । यो मन्दिर तथा धर्मशालाको छिटो जीर्णोद्धार गर्नु पर्ने महशुस भइ रहेको अवस्थामा संयोगवस २०३५ सालमा श्री ५ महाराजाधिराज वीरेन्द्र वीर विक्रम शाहदेव भारत सवारी भएको बेला बनारस सवारी भई यस मन्दिरमा पूजा अर्चना गरिबक्यो र जीर्ण मन्दिर तथा धर्मशालाको तुरून्त जीर्णोद्धार गर्न पुरातत्त्व विभाग र गुठी संस्थानलाई निर्देशन बक्स भएको थियो ।

यसै सन्दर्भमा २०३६/०३७ साल तिर प्रारम्भिक कार्यशुरू गरी आवश्यक कलात्मक काठको कामहरू गरी २०४१ सालमा मात्र मन्दिरको जीर्णोद्धार कार्य सम्पन्न गरियो । सो जीर्णोद्धार कार्यमा साविकमा रहेको भिगटी हटाई छानामा पितलको पाता राख्ने कार्य गरियो । तर मन्दिरमा लगाउन बनाएर लिएका काष्ठकलाका सामानहरूको प्रयोग विभिन्न कारणले हुन सकेन । मन्दिरको मात्र जिर्णोद्धार गरियो तर श्री ५ महाराजाधिराज सरकारबाट हुकुम बक्स अनुसार धर्मशालाको जीर्णोद्धार हुन सकेन । दिन प्रतिदिन जीर्ण हुँदै गएको धर्मशालाको अवस्थादेखि काशी नरेश विभूति नारायण सिंहले ३० नोभेम्बर १९९२ (२०४८ साल) मा श्री ५ महाराजाधिराज सरकारमा धर्मशालाको जीर्णोद्धार गर्न एक निवेदन पत्र पठाएको थियो । त्यसको लगत्तै २०४९ सालमा प्रधानमन्त्री गिरीजाप्रसाद कोइरालाबाट भारत भ्रमणको सिलसिलामा बनारसमा बसोबास गरेका विद्वत वर्ग, बिद्यार्थी तथा अन्य व्यक्तिहरूको अनुरोधमा साम्राज्यश्वर महादेव मन्दिरको निरिक्षण गर्नु भएको थियो । सो अवसरमा सम्माननीय प्रधानमन्त्रीबाट धर्मशालाको जीर्णोद्धार गर्न आवश्यक निर्देशन दिनु भएको थियो ।

त्यसै अनुसार मिति २०५०/९/५ को मन्त्री परिषदको निर्णयानुसार अर्थ मन्त्रालयबाट रू. १०,००,०००/- छुट्टै निकासा भई सत्तलको जीर्णोद्धार कार्य शुरू गर्न सन्दर्भमा पश्चिम भागको जीर्णोद्धार कार्य शुरू गरिएको थियो । आ.व. ०५१/५२ मा रकम निकासा नभएकोले पुनः काम रोकियो । तर आ.व. ०५२/५३ देखि विभागले यो कार्यलाई प्राथमिकता दिई विभागको विकास कार्यक्रममा समावेश गरी रकम निकासा गराई धर्मशालाको बाँकी भागको जीर्णोद्धार काम पुनः शुरू गरियो । आ.व. ०५५/५६ सम्ममा धर्मशालाको तिनै खण्डको जीर्णोद्धार र सम्पूर्ण भत्केको दक्षिण खण्डको भाग पुनः निर्माण गर्ने कार्य पुरा गरियो । धर्मशाला र मन्दिरमा गर्नुपर्ने सम्पूर्ण काम पूरा भई विभागको कार्यक्रम पनि सम्पन्न भएको छ ।

२०४१ सालमा मन्दिर जीर्णोद्धार गर्दा छुट्टै भएका घामपानीबाट नष्ट भएको भाग र अन्य विविध कारणबाट बिग्रन गएको भागहरूको जीर्णोद्धार आ.व. ०५६/५७ मा गरियो । अन्तिम चरणको काममा यस पटक कलात्मक काठका भ्यालका ढोकाहरू, तोरण, थाम तथा दलिनहरू

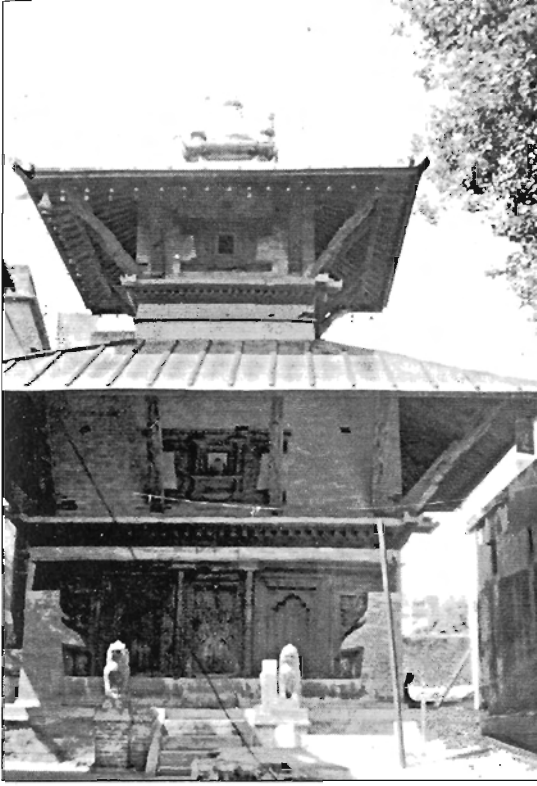
मर्मत गरी फेर्नु पर्ने मुख्य काम रहेको थियो । यो काम साह्रै जोखिम पूर्ण पनि रहेको थियो । कारण मन्दिरमा प्रयोग भएका नस, थाम तथा दलिनहरू फेर्न सम्पूर्ण मन्दिरलाई टेवा दिई अडचाउनु परेको थियो । मन्दिरको गाह्रोको भागहरू नभत्काई त्यसलाई यथास्थितिमा संरक्षण गर्नुका साथै मन्दिरको विभिन्न भागमा राखिएका र जीर्ण भएका काठका अवयवहरू फेर्ने काम बडो राम्रोसंग सम्पन्न गरियो । जीर्ण भ्याल ढोकाहरूको पनि मर्मत गर्ने, जडान गर्ने कार्य यहाँका दक्ष कालीगढबाट सन्तोषजनक रूपमा सम्पन्न भयो । मन्दिरको दुवै छानाको चारै तिर रहेका घण्टाहरू (wind bell) चारकुनामा राख्ने कलस तथा चर्तुर महाराजका मूर्तिहरू पनि नयाँ बनाई राख्ने काम गरियो । मन्दिरको गजुर पनि ढल्की भाँच्चिने अवस्थामा पुगेकोले त्यसलाई पनि मर्मत गरिएको थियो । मन्दिरको मूल ढोका बाहिर राखिएका लकुलिस र महाकाल (भैरव) को मूर्तिहरू हराएको हुनाले नयाँ मूर्ति बनाई राख्ने काम भयो । मन्दिरको गर्भ गृहभित्र शिव पाञ्चायनको परम्परा अनुसार बीचमा शिव लिंग र चार कुनामा राखिएका सूर्य, दुर्गा, गणेश र नारायण मध्ये सूर्य मूर्ति पनि हराई सकेको हुनाले सो मूर्ति पनि नयाँ बनाई राख्ने काम भयो । साथै मन्दिरको छानामा राख्ने चर्तुर महाराजको चार मूर्तिहरूमा दुई मूर्ति हराएको हुनाले नयाँ दुई मूर्ति पनि बनाई राखियो । यी सबै मूर्तिहरू काठमाडौँमा नमूना बमोजिम बनाई मन्दिरमा जडान गरिएको हो । तर छानामा राख्ने फयगं (wind bell) भने त्यहिँ बनाउन लगाइयो । हाम्रो मन्दिरको वास्तुकलाको प्रविधि र सिप जान्ने कालीगढहरू त्यहाँ नपाइने हुनाले मन्दिरमा काम गर्ने कालिगढ, सिकर्मी, डकर्मी तथा छानाको गजुर मर्मत गर्न कालिगढ तथा अन्य दक्ष कालिगढहरू पनि यहाँ देखि लैजानु परेको थियो । मन्दिरको परिसरमा गर्नु पर्ने अन्य पेटी, हाता पर्खाल, ढोका आदि समेत मर्मत जीर्णोद्धार गरी सम्पूर्ण जीर्णोद्धार कार्य सम्पन्न गरिएको छ । साम्राज्यश्वर महादेव मन्दिर तथा चौघेरा सत्तलको सम्पूर्ण कार्य सम्पन्न गर्न आ.व. ०५०/५१ र ०५२/५३ देखि ०५६/५७ सम्ममा जम्मा रू. ७८,६६,०००/- लागेको छ । यसरी मन्दिरको काम अति ध्यानपूर्वक र विस्तारै गर्नुपर्ने भएकोले तोकिएको समय भन्दा काम सम्पन्न गर्न बढी समय लाग्न गएको थियो ।

संचालन व्यवस्था

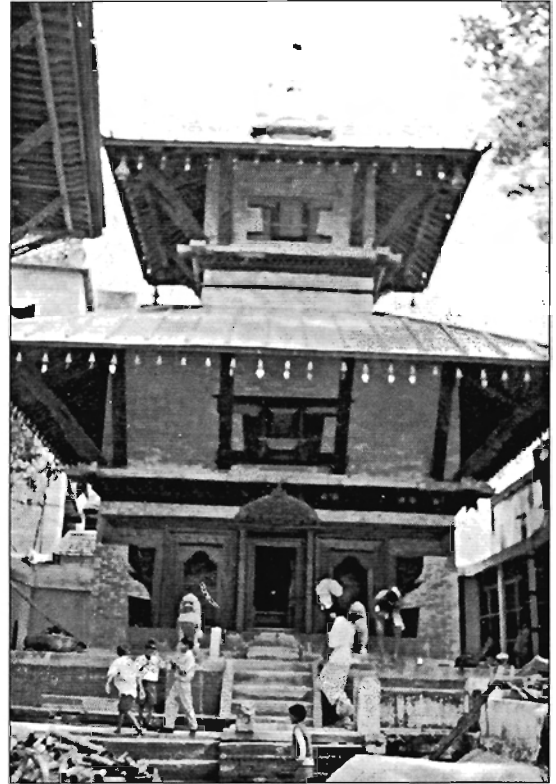
श्री ५ को सरकारबाट यतिका रकम लगानी गरी जीर्णोद्धार गरिएको मन्दिर तथा धर्मशालाको जीर्णोद्धार कार्य सम्पन्न भएपछि पहिले जस्तै वेवारिसे रूपमा छाड्दा त्यत्रो लगानी गरेको कुनै औचित्य नरहने हुनाले त्यसको हेरविचार तथा दीर्घ रूपमा मर्मत संभार तथा दिगो रूपमा संचालन व्यवस्था गर्न २०५६ सालमा श्री ५ को सरकारबाट "श्री साम्राज्यश्वर पशुपती नाथ महादेव मन्दिर तथा धर्मशाला संचालन कार्यविधि नियम २०५६ गठन गरिएको थियो । उक्त कार्यविधि नियम अन्तर्गत रहेको संचालक समितिमा पुरातत्त्व विभाग, गुठी संस्थान, शाही नेपाली राजदुतावासका सांस्कृतिक सहचरी, बनारसमा रहेका नेपाली प्राध्यापक, विद्यार्थी र अन्य गन्यमान्य जन, बनारसका जिल्लाधिकारी सदस्य रहनु भएको छ भने समितिको संरक्षकमा दिल्ली स्थित शाही नेपाली राजदूत रहनु भएको छ । उक्त समिति गठन भइसकेपछि जुन १४, १९९९ मा शाही नेपाली राजदूत श्री भेषबहादुर थापाज्यूबाट समितिका अध्यक्ष श्री ओंकारानन्द गिरीलाई उक्त मन्दिर तथा धर्मशालाको विधिवत हस्तान्तरण गर्ने कार्य सम्पन्न भयो । उक्त समितिले अहिले धर्मशालामा तिर्थयात्रुहरूको बस्ने व्यवस्थाको साथै मन्दिरमा पूजा गर्न बनारसमा अध्ययनरत चार जवान ब्राह्मण केटाहरूलाई पनि धर्मशालामै बस्ने र नित्य पूजा गर्ने व्यवस्था मिलाएको छ । सो समितिको अन्य कामहरूको साथै निरन्तर रूपमा पूजा चालु राख्न आवश्यक व्यवस्था गर्ने र मन्दिर तथा धर्मशालाको मर्मत संभार गर्ने मूख्यतया रहेको छ । यी कामहरू श्री ५ को सरकार र गुठी संस्थानबाट प्राप्त आर्थिक अनुदान, सदस्यता शुल्क एवं चन्दाबाट उठेको रकम, मन्दिर तथा धर्मशालाबाट हुने आमदानी, मन्दिरको नाउँमा रहेको पुरातन चल अचल सम्पत्ती र कुनै व्यक्ति तथा संस्थाबाट प्राप्त चन्दाहरूलाई व्यवस्थित गरी खर्च गर्ने व्यवस्था रहे अनुसार अहिले समितिले विस्तारै आफ्नो कार्यहरू गर्दै आएको छ । यो मन्दिर तथा धर्मशालाको जीर्णोद्धार भएपछि मन्दिर परिसरमा एउटा मौलिक वातावरण सृजना भएको छ । एकातिर सांस्कृतिक सम्पदाहरूको संरक्षण भई धार्मिक क्रियाकलापहरू पुनर्जीवित भएको छ भने अर्कोतिर बनारसमा बस्ने सबै नेपाली विद्यार्थी तथा गुरुजनहरूको भेटघाट, छलफल र सम्मेलन गर्ने थलोको रूपमा विकसित

भइरहेको पनि छ । यो एउटा गौरवको विषय हो । यस विभागले यतिका रकम र श्रम लगाएको सदुपयोग भएको भन्नुमा अत्युक्ति नहोला ।

यस साम्राज्यश्वर महादेव मन्दिरको धर्मशालामा वर्षौंदेखि अनाधिकृत रूपमा बसोबास गरिरहेका स्वघोषित पण्डाहरूलाई त्यहाँबाट नहटाइएसम्म त्यहाँ निश्चित रूपमा काम गर्न बाधा अड्चन आउने संभावनालाई दृष्टिगत गरी तिनीहरूलाई केही रकम दिई त्यहाँबाट हटाउन श्री ५ को सरकारले आ.व. ०५६/५७ मा विशेष व्यवस्था गरी मन्त्री परिषदको मिति ०५६/१२/३ को निर्णयानुसार भा. रू. दुई लाख समितिका अध्यक्ष श्री ओंकारानन्द गिरीलाई उपलब्ध गराई दिएको थियो । त्यही रकमबाट त्यहाँ बसेका पण्डाहरूलाई गएको चैत्र महिनामा (२०५७) मा त्यहाँबाट हटाइयो । त्यसको लागि शाही नेपाली राजदुतावास दिल्ली र गुठी संस्थान केन्द्रिय कार्यालय काठमाडौँबाट पनि धेरै सहयोग प्राप्त भएको थियो । साथै त्यहाँ बसेका विद्यार्थीहरू र ट्रष्टका सदस्यहरूबाट यस मन्दिरको पुजा संचालनमा र धर्मशालाको संचालन र प्रचार प्रसारमा धेरै ठूलो भूमिका रहेको छ । अब साम्राज्यश्वर महादेव मन्दिर र त्यसैको चौधेरा (सत्तल) धर्मशालाको व्यवस्थित रूपले संचालन गर्ने, नियमित रूपमा मन्दिरमा पूजा गर्ने सम्पूर्ण जिम्मा 'श्री साम्राज्यश्वर पशुपतीनाथ महादेव मन्दिर तथा धर्मशाला संचालक समिति' को रहेको छ । तर पनि उक्त समितिलाई आवश्यक परेको समयमा प्राविधिक, प्रशासनिक तथा अन्य राय सल्लाह पुरातत्त्व विभाग र गुठी संस्थानले उपलब्ध गराउने छ । यस कार्यविधि अनुसार समितिलाई मन्दिर तथा धर्मशालाको संचालनको मात्र जिम्मेवारी दिइएको छ । मन्दिर तथा धर्मशालाको स्वामित्व श्री ५ को सरकार मै रहने छ । यस कार्यविधि विषयमा कुनै संशोधन गर्न समितिले श्री ५ को सरकारको स्वीकृती लिनु पर्ने छ । तर जेहोस् अब मन्दिर तथा धर्मशालाको व्यवस्था गर्न मन्दिर तथा धर्मशाला समितिलाई हस्तान्तरण गरिएको हुनाले पहिले जस्तै वेवारिसे रूपमा रहने छैन र पुरातत्त्व विभागले जीर्णोद्धार गरी मन्दिर तथा धर्मशाला समितिलाई जुन अवस्थामा दिइएको थियो त्यस्तै अवस्थामा उक्त धर्मशाला तथा मन्दिरलाई संरक्षण गरी राख्नु समितिले आवश्यक व्यवस्था र कोशिस गर्ने छ भन्ने पुरातत्त्व विभागको अटल विश्वास रहेको छ ।

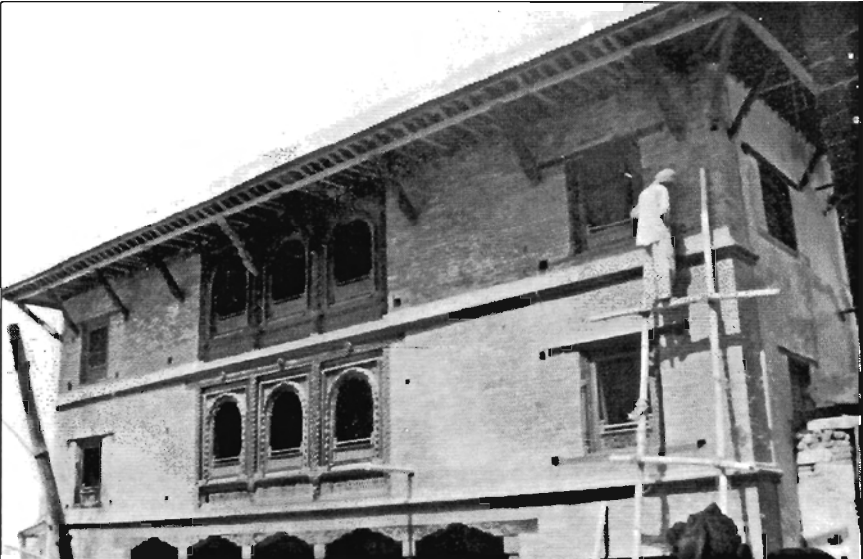
बनारस स्थित साम्राज्यश्वर महादेव मन्दिर
संरक्षण गर्नु अघि

बनारस स्थित साम्राज्यश्वर महादेव मन्दिर
संरक्षण गरिसकेपछि

साम्राज्यश्वर महादेव मन्दिरको चौघेरा सत्तल संरक्षण गर्नु अगाडि

साम्राज्यश्वर महादेव मन्दिरको चौघेरा सत्तल संरक्षण गरिसकेपछि